

FRANCESC DUARTE MARTÍNEZ
JOAN GARIBO BODÍ
CONSUELO MATA PARREÑO*
JERONI P. VALOR ABAD
XAVIER VIDAL FERRÚS**

TRES CENTRES DE PRODUCCIÓ TERRISSERA AL TERRITORI DE *Kelin*

In recent years, excavation and surveys tasks are being carried out to know the territorial, economical and social relations at the present Requena-Utiel district, which is the ancient hinterland of the Iberian city called Kelin. This paper is the first approach to the location and chronology of three furnaces (La Casilla del Cura, La Casa Guerra and La Maralaga). From their production, we were able to distinguish some of their formal elements that have approached us to the distribution of the pottery along the territory.

I. INTRODUCCIÓ

L'actual comarca de la Plana d'Utiel comprén un altiplà de 1500 km² limitat per relleus muntanyosos i les aigües del riu Cabriol. En realitat és un apèndix a la Meseta castellana amb una altitud entre 600 i 900 metres situat a l'interior de la província de València (fig. 1). Des del punt de vista físic, la seua homogeneïtat, és inqüestionable (Mata *et alii*, 1997, 9-11).

Partint d'aquesta unitat física i de l'existència d'una important ciutat ibèrica, *Kelin*, que encunyà moneda durant els segles II i I abans de l'era a la contrada anomenada Los Villares (Caudete de las Fuentes), hem hipotetitzat que l'àrea ací presentada podria tractar-se d'una unitat política, econòmica i social articulada per la susdita ciutat.

Així, dins del projecte d'investigació desenvolupat a aquesta comarca des de 1992,¹ s'han realitzat prospeccions i catalogació del material trobat per tal d'obtenir informació que ajude a entendre les relacions entre *Kelin* i els jaciments que li són coetanis i que d'ella podrien dependre.

En aquest treball anem a fer una primera aproximació a les relacions que mantenen els enclaus artesanals amb llur àrea de captació i de distribució mitjançant l'estudi de tres jaciments amb forns de cocció ceràmica (fig. 1). Les àrees de distribució de la producció dels forns poden assenyalar l'existència d'antics mercats comarcals, per la qual cosa, tractarem de veure quina mena de paper juguen aquests tres centres dins de la xarxa de producció ceràmica i la seua posterior comercialització.

Per a fer això, i donada la gran homogeneïtat de formes ceràmiques per a l'època ibèrica, hem aïllat aquelles peces de la seua producció que presentaven alguna característica pròpia. Açò ens ha permès seguir el seu rastre en altres punts del territori.

Així mateix al nostre estudi sobre la producció dels forns hem seguit els plantejaments sobre quantificació ceràmica recomanats per Asensio i Sanmartí (1998, 21). De tal forma que sols hem considerat al recompte els elements de forma més significatius (vores, anses i bases) per tal d'extraure el *Nombre Tipològic d'Individus (NTI)*. A l'hora de realitzar la classificació hem seguit la tipologia de Mata i Bonet (1992).

II. LA CASILLA DEL CURA

Aquest forn, ubicat al terme municipal de Venta del Moro, està situat en una suau vessant orientada al SO amb una distància inferior a 500 m del Barranc del Moro i un terreny compost, entre altres, per argiles grises i groguenques del Cretàc inferior, ubicació que permet un fàcil accés a les primeres matèries més necessàries. Va ser objecte d'una campanya d'excavació en l'any 1996, dirigida per A. Martínez Valle, en la que es van documentar les estructures i materials d'un forn (Martínez Valle i Castellano, 1997). Amb anterioritat, les prospeccions sistemàtiques fetes a la zona ja havien evidenciat l'existència de tres grans taques de cendra, així com, restes d'alguns murs recremats en un menut tall provocat per la transformació agrícola. Totes aquestes estructures

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. Consuelo.Mata@uv.es

** Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lliria. Plaça del Trinquet, s/n, Lliria (València).

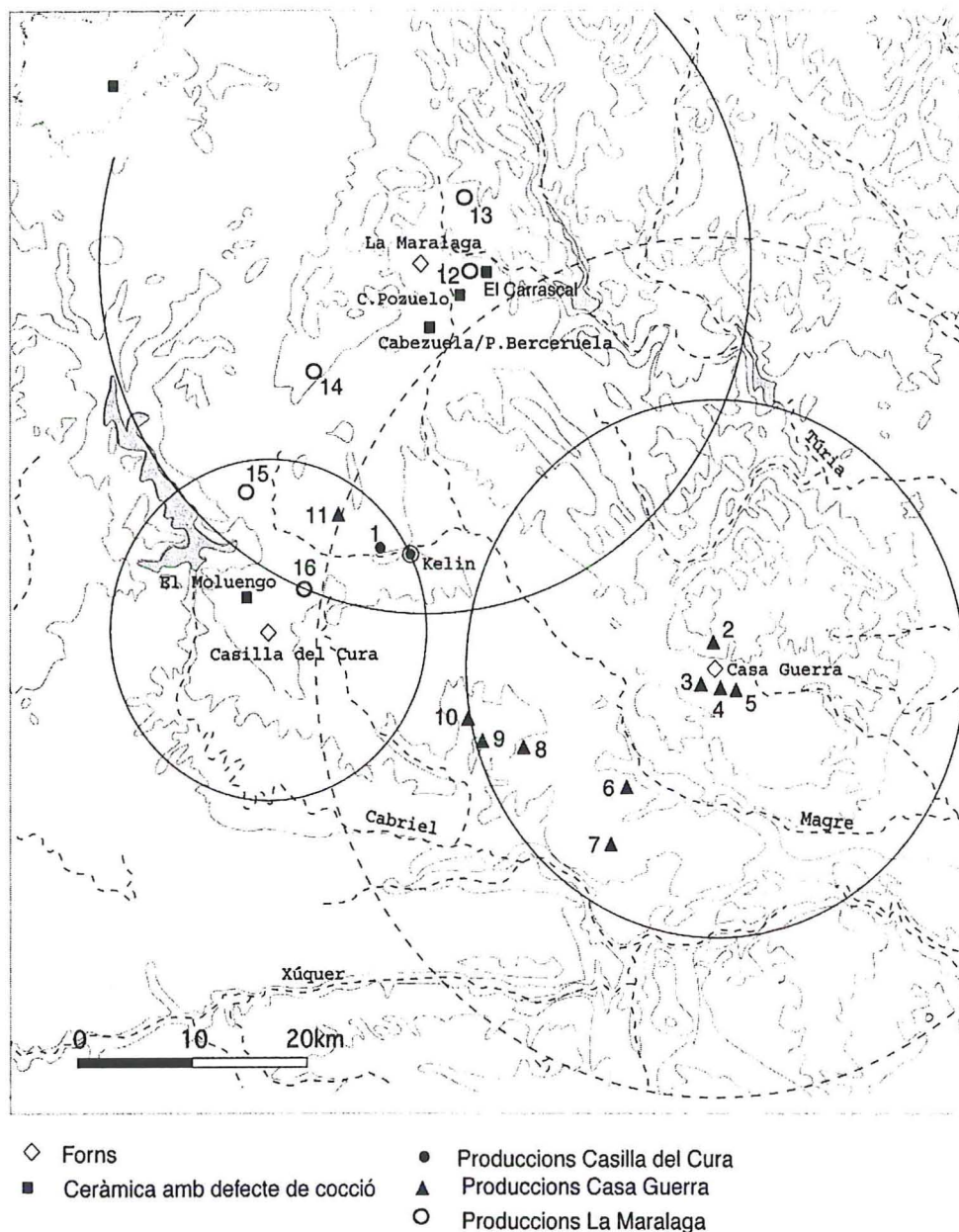

Figura 1.- 1, Hoya Redonda (Fuenterrablos); 2, Loma del Moral (Requena); 3, Casa Lanza (Requena); 4, Venta de Pedro (Requena); 5, Cañada Langosta I (Requena); 6, Castellar de Hortunas o Cerro Santo (Requena); 7, Loma de Alborea (Requena); 8, Cerro de la Cabeza (Requena); 9, Casa Berzosilla (Requena); 10, Muela de Arriba (Requena); 11, El Cubillo (Fuenterrablos); 12, Tejería Nueva (Sinarcas); 13, Loma de la Laguna (Talayuelas, Cuenca); 14, El Molón (Camporrobles); 15, Casas del Alaud (Mira, Cuenca); 16, Los Aldabones (Venta del Moro).

estaven acompanyades per abundants restes de material: fragments ceràmics de tot tipus, defectes de coccio, pelles d'argila i tovots. La dispersió dels materials corresponents al conjunt terrisser abasta les 2 ha aproximadament, però, la dispersió general dels materials del poblat arriba fins a les 16 ha.

Pel que respecta a l'estructura treta a la llum, la cambra de combustió és un poc ovalada i està parcialment excavada en la roca calcària, comptant amb un cobriment d'argila per evitar fuites de calor. Arriba a assolir una alçada d'1,5 m, amb un radi interior de 2 m i un corredor d'accés també d'uns 2 m de

llargària per 1 m d'amplària, que va disminuint a mesura que ens acostem a la boca exterior (fig. 2, 2). A més està construït en suau pendent per afavorir el tir d'aire. Així mateix, pot dir-se que la llar es troba majoritàriament concentrat en la cambra de combustió i en part del corredor. El laboratori és circular i conserva restes d'un mur de pedra perimetral que tancaria l'estructura i estaria recobert per un enlluït d'argila (Martínez Valle i Castellano, 1997, 63-64).

Tipològicament podem dir que correspon al tipus Omega, segons Falsone, i B5.2-HI,² segons Brocano i Coll (1988, 217- 225).

Dins dels paral·lels trobats d'aquests tipus de forns a la península Ibèrica, tan sols es poden constatar els de Las Calañas de Marmolejo (Jaén) dels segles VII-VI aC, Borriol (Castelló) i el Campello (Alacant) del segle III aC i Foz Calanda (Terol) del segle I aC (Coll, en aquest mateix volum). El forn de Casilla del Cura, per la seua datació, és el més antic del País Valencià amb aquesta tipologia.

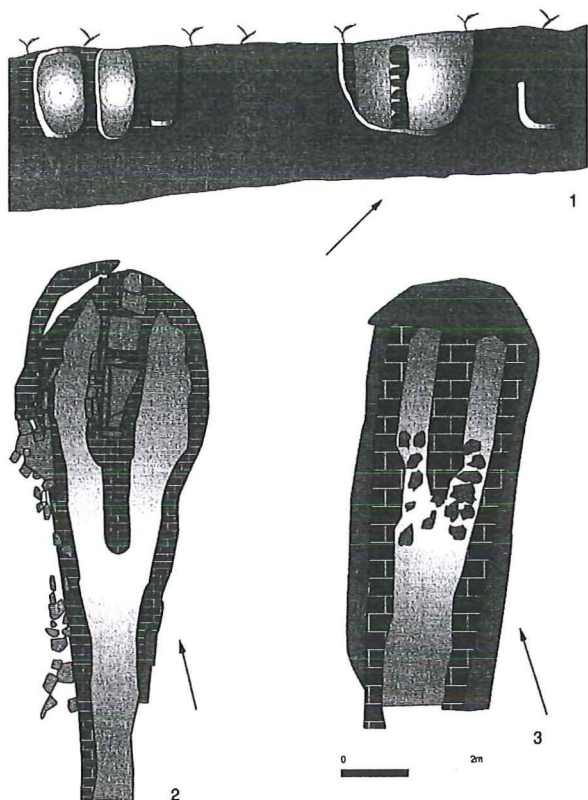

Figura 2.-1, Secció dels forns de la Casa Guerra (Requena); 2, Planta del forn de la Casilla del Cura (Venta del Moro), segons Martínez Valle i Castellano; 3, Planta del forn de la Maralaga (Sinarcas), segons Martínez i Iranzo.

Pel que fa referència a la cronologia del forn, només es pot establir mitjançant la ceràmica ibèrica, perquè no s'ha trobat cap importació. Per la qual cosa els elements susceptibles de proporcionar una data són bàsicament les urnes d'orelletes i les decoracions pintades, tant bícromes com monòcromes.

En primer lloc tindriem l'emmarcament temporal que ens proporcionen les urnes d'orelletes. Formes de cronologia antiga que abasten des del segle VI aC fins al segle IV aC (Mata, 1991, 71).

I en segon lloc les decoracions pintades, que ens mostren tota una àmplia gama de motius que ens permeten una adscripció més precisa dins del marc temporal del segle V aC i primera meitat del segle IV aC (AA.VV., 1997). Aquestes representen el 28'8% de tot el material (percentatge al qual no hem aplicat la ponderació per un, car la major part de decoracions es troben sobre fragments informes) (Asensio i

Sanmartí, 1998, 21).

Dins de les monòcromes, les tonalitats que trobem són de color marró fosc i als motius trobem des de línies ondulades

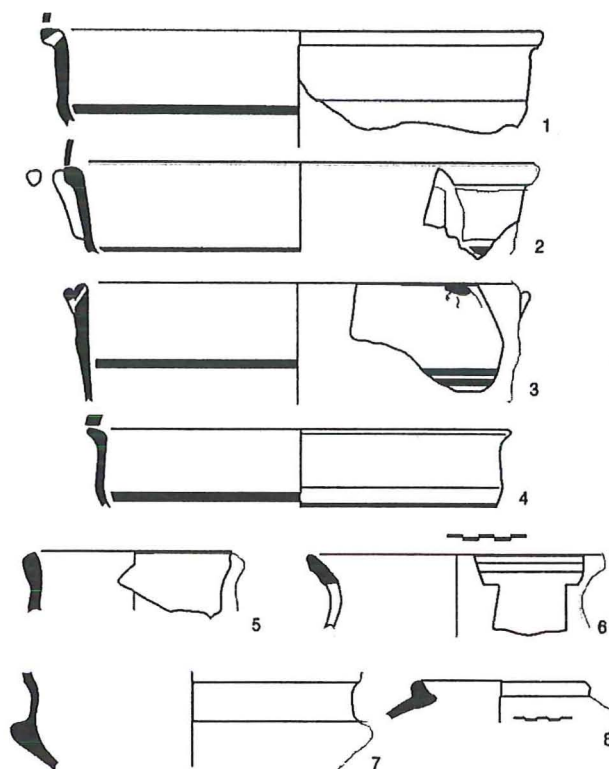

Figura 3.- 1-4, Lebetes de la Casilla del Cura; 5 i 6, Braserets classe A de la Casilla del Cura; 7, Recipient amb ressalt de la Casilla del Cura, segons Martínez Valle i Castellano; 8, Àmfora ibèrica de la Maralaga.

verticals, diferents a les dels segles III i II aC, fins a motius geomètrics més complexos representats per petits traços horitzontals i verticals, així com també motius circulars amb una àmplia varietat englobant semicercles concèntrics, semicercles adoptant formes serpentiformes i bandes verticals acabades en cercles concèntrics. Aquestes decoracions, representen en general, el 22'5% del material.

A les decoracions polícromes trobades, les combinacions de filets o bandes van des del roig vinós alternant amb blanc fins al marró fosc alternant amb beige, representant un percentatge d'un 3'7% del total.

La producció d'aquest forn, està àmpliament documentada donat que els materials procedents del tester són molt abundants. Majoritàriament s'han arreplegat ceràmiques fines de cocció oxidant, però també hi ha un reduït nombre de grises fines i de cuina. En quant a la tipologia, es pot dir que tots els grups funcionals es troben àmpliament representats, amb l'única excepció dels recipients de petita grandària (fig. 6). Escassetesa que pot deure's més que no pas a la seva absència

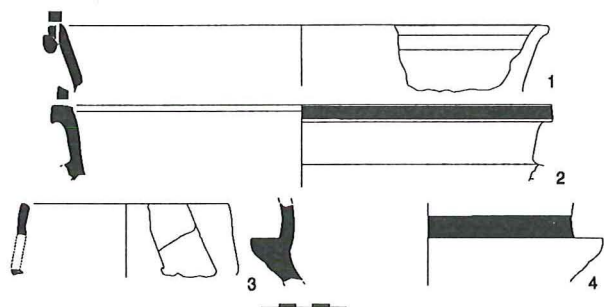

Figura 4.- 1, *Lebes* de la Hoya Redonda; 2, *Lebes* superficial de Los Villares/ *Kelin*; 3, Braseret classe A de Los Villares/ *Kelin* (UE 0052); 4, Recipient amb ressalt de Los Villares/ *Kelin* (1959, Dep. 14 A).

absència de producció, si al fet de que durant les coccions se'n trenquen menys i per tant no apareguen als testers.

Al recompte ceràmic, el resultat ha segut el de trobar-nos amb què poc més del 50% del NTI correspon a contenidors de capacitat gran i mitja: àmfores, tinalles i tinalletes, urnes d'orrelletes i *lebetes* (fig. 6).

Malgrat tot, la mancança d'una anàlisi de pastes i d'un estudi arqueomètric en profunditat, treballs que superarien els límits i objectius d'aquesta comunicació, fa que tan sols hajam pogut caracteritzar un grup reduït de formes originàries del forn i trobar-les a altres indrets del territori (fig. 1):

a) *Lebetes* de classe A amb coccio oxidant:

– 1 amb 32'5 cm de diàmetre de boca, llavi sortint i pintura en l'interior i al llavi; perforació pre-coccio al llavi (fig. 3, 1).

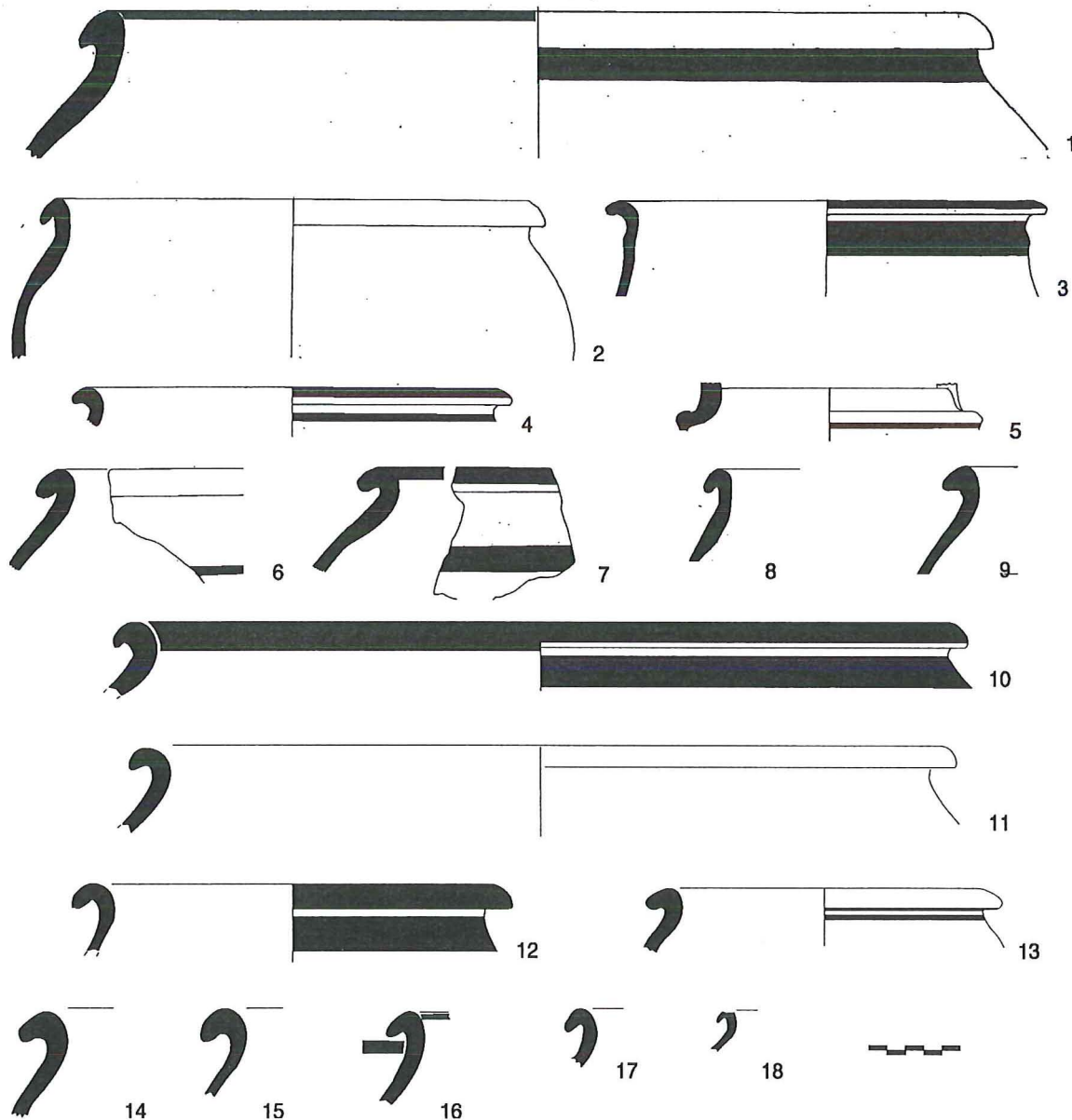

Figura 5.- 1-9, Ceràmiques de la Casa Guerra; 10, Casa Lanza; 11, Castellar de Hortunas o Cerro Santo; 12, Muela de Arriba; 13, Venta de Pedro; 14, Cañada Langosta I; 15, Casa Lanza; 16, Loma de Alborea; 17, El Cubillo; 18, Cerro de la Cabeza.

TRES CENTRES DE PRODUCCIÓ TERRISSERA AL TERRITORI DE KELIN

– 1 amb 31 cm de diàmetre de boca, llavi sortint, ansa horitzontal i pintura en l'exterior, l'interior i el llavi (fig. 3, 2).

– 1 amb 30 cm de diàmetre de boca, llavi sense diferenciar, ansa horitzontal, perforacions pre-cocció baix de l'ansa i pintura en l'exterior, l'interior i sobre l'ansa (fig. 3, 3).

– 1 amb 30 cm de diàmetre de boca, llavi sortint i pintura en l'exterior, l'interior i el llavi (fig. 3, 4).

b) Braserets de cocció oxidant de classe A. Aquestes peces resulten d'especial interès donat que, ara per ara, només es coneixien de classe B (Mata i Bonet, 1992, 141):

– 1 amb 12'5 cm de diàmetre de boca, amb el llavi sense diferenciar i engrossat (fig. 3, 5).

– 1 amb 21 cm de diàmetre de boca i llavi sortint (fig. 3, 6).

c) 1 fragment de panxa d'un recipient amb ressalt (Martínez Valle i Castellano, 1997, 65, fig. 6,1) (fig. 3, 7).

D'aquestes tres formes hem trobat paral·lels a *Kelin* i un *lebes* a La Hoya Redonda, el que ens dona un radi d'acció del forn de 14 km en línia recta (figs. 1 i 4).

Aquestes, al trobar-se barrejades amb materials del segle V aC i principis de segle IV aC, adopten la mateixa cronologia, fet que els atorga la característica de ser les produccions impreses més antigues de tot el territori de *Kelin*. Representen el 5% del NTI de la producció del forn i suposen per tant una producció minoritària i de caire especial, donat que no s'han trobat, fins ara, marques d'àmfora iguals en tot el territori (Mata i Soria, 1997, 310, lám. XII, 1-4) i les decoracions impreses de cronologia antiga no són tan conegudes com les més recents (Mata *et alii* en aquest mateix volum).

II. LA CASA GUERRA

El jaciment que presentem amb el nom de La Casa Guerra s'hi localitza a l'actual terme municipal de Requena (fig.1).³ Ve conformat per una dispersió ceràmica observada en uns 1300 m²; els forns són a un alteronet, a l'extrem oriental d'aquesta superfície, que ha estat tallat per la construcció d'un camí cosa que ha permès la seua observació al propi tall (fig. 2, 1). Cal destacar, però, que en cap cas hem pogut documentar fragments amb defectes de cocció ni, tampoc, el tester, deixant minvada la informació en gran mesura.

Pel que fa al seu entorn més immediat, ens sembla que la ubicació d'aquest punt artesanal no és gens arbitrària. S'hi troba localitzat al vessant d'una serralada on a l'antiguitat el subministrament de combustible seria bastant fàcil com podem observar pels actuals recursos vegetals existents als voltants de la zona (sempre tenint en compte que les condicions climàtiques no serien força diferents a les actuals). Per a l'obtenció d'aigua, són aprofitables el barranc de La Cañada del Estanque a l'oest i el Barranco Matutano a l'est, tots dos dins d'un radi d'acció inferior a 500 m.; tampoc, no hem d'oblidar la presència d'una petita font a l'entrada de l'actual camí d'accés. A més, els forns s'assenten sobre un sòl del Quaternari (exactament del Pleistocè) de glació ric en argiles, cosa que en principi afavoriria l'obtenció ràpida de materies primeres sense haver de desplaçar-se. És, doncs, *a priori*, un indret que presenta unes característiques bastant adequades per a la ubicació d'un punt d'explotació terrissera,⁴ tot i que només hem trobat restes de la fase de cocció (els propis forns). També sembla que no s'hi troba relacionat a cap hàbitat massa important en tamany, donada la petita superfície de dispersió de material.

A la vista del tall, podem asserar que ens trobem davant de quatre forns que no són sincrònics en la seua utilització (fig. 2, 1). D'esquerra a dreta vegem com un primer forn amortitza un altre que és anterior i de les restes del qual encara s'hi endivina la cambra. Més a la dreta s'hi troba el forn de major tamany. Finalment, a l'esquerra d'aquest es veuen les restes de rubefacció de la cambra de l'últim forn. Centrem-se, però, als dos forns que presenten més vestigis conservats. Tots dos compten únicament amb la cambra i una mena de pilar o muret central que suportaria el garbell (que no ha restat conservat). Les cambres han estat excavades directament sobre el sòl i recobertes per tovots; tenen una secció oblonga i unes mesures d'1,4 m d'ample interior per 1,2 m d'alçada (el més

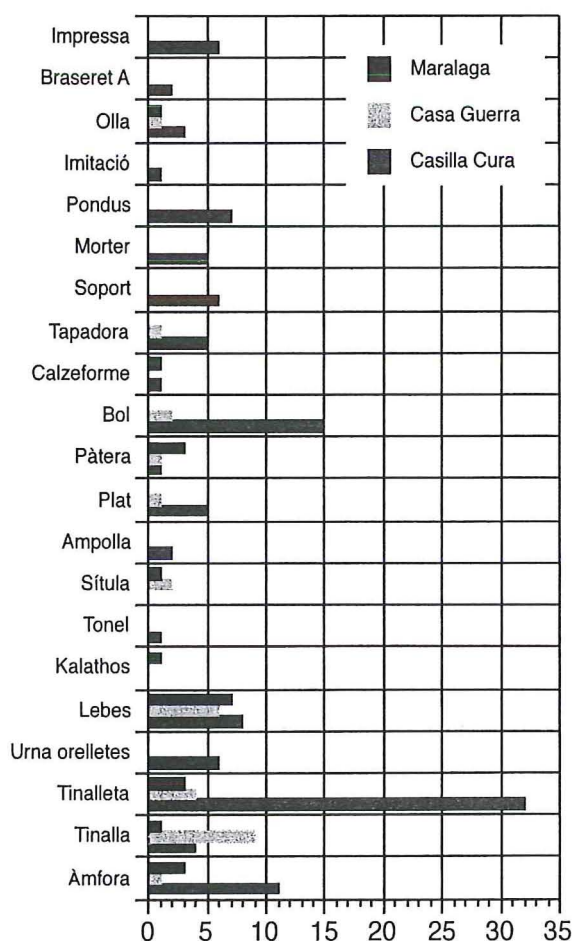

Figura 6. Produccions dels forns estudiats, segons el NTI (material procedent de prospeccions pròpies i publicacions).

Per un altra banda, són d'especial interès les marques sobre àmfora i decoracions impreses que elabora el forn.

gran dels dos). Els tovots conservats a ambdós casos tenen una amplària de 28 cm i un gruix de 8 cm. Per les restes constructives conservades i el tamany propi de les peces produïdes ens orienta a proposar un tamany de laboratori no massa gran (<1 m).

D'acord amb la tipologia de Broncano i Coll (1988, 217-225), sembla que els forns que ací presentem serien de planta més o menys circular amb muret axial.⁵ No sabem si tindrien, o encara tenen, corredor d'accés. Es tractaria, aleshores, de forns tipus B5 o, segons Falsone, de planta en omega.

La vida del jaciment, que es perllonga durant uns 200 anys, compta, com a mínim, amb dues etapes. El fet que un dels forns amortitze un altre i un tercer reste amb vestigis quasi testimonials (el situat més a la dreta del tall; fig. 2,1), assenyalen la construcció de successius forns conforme els més vells van deteriorant-se o es presenten noves necessitats.

Pel que fa a la cronologia tenim, per una banda, la troballa de dos fragments de sítula (fig. 5, 5), la qual cosa ens assegura que al segle V aC el forn o forns podrien estar en funcionament. Per l'altra banda, tenim un *terminus ante quem*. Pel fet de no haver trobat cap material de caire iberoromà, cosa que ens dóna una data aproximada del segle III aC o primeries del segle II aC.

Les restes arqueològiques documentades a les successives prospeccions de la zona són a la seua totalitat de tipus ceràmic, tret d'una punta de sílex, i totes pertanyen al període ibèric.

La totalitat de ceràmiques corresponen a la classe A o fina (tret d'un fragment d'olla) (figs. 5, 1-9; 6). Parlem doncs, de produccions de pastes homogènies grises o taronges i alternant taronja/grisa, amb un tacte pulverulent característic. De vegades presenten decoració simple, tant a l'interior del llavi com a l'exterior (fig. 5, 1-9).

Per l'ampli ventall de produccions és lògic assertar que la producció no està especialitzada en un únic producte. Respecte als tipus produïts, podem deduir que els recipients d'emmagatzematge domèstic (tinalles i *lebetes*, aprox. 80%) i la vaixela domèstica (bols, plats, pàteres, sítules, aprox. 20%), a banda del recipient de cuina ja esmentat, representen una producció orientada a l'àmbit domèstic i, per tant, de distribució local/ comarcal (fig. 6).

Pel que fa a la difusió d'aquesta producció, hem aïllat els *lebetes* (fig. 5, tots excepte 3 i 5) amb llavi pendent i decoració pintada simple (representa un 18% de la producció dels recipients d'emmagatzematge domèstic) per tal d'establir l'àrea de distribució perquè sembla ésser una producció pròpia d'aquests forns. El radi màxim de presència d'aquest *lebes* és de 32 km, tot i que una part important dels jaciments s'hi concentren en una zona més immediata, entre els 2,5 i 3 km (fig. 1). Tanmateix, podem assegurar que tots aquests jaciments són actius a l'Ibèric Ple.

IV. LA MARALAGA

El forn de la Maralaga se situa a uns 3 km al Nord-Oest del poble de Sinarcas i es conegut també com Cañada del

Salitrar. El jaciment s'ubica en pla a un entorn on només destaquen unes suaus llomes pel sud (fig. 1). Els terrenys són del Plio-quadernari i inclouen argiles roges i conglomerats. Pel que fa a la hidrologia, tenim al sud: el Vallejo de la Fuente de la Zorra i a l'oest el rierol de Ranera a una distància aproximada d'uns 500 m. Les prospeccions de la zona indicaren un assentament més ampli amb una dispersió de materials d'unes 3 ha. A més hi ha notícia d'unes troballes casuals que apunten a l'existència d'una necròpoli (Palomares, 1966, 245).

Va ser objecte d'una intervenció d'urgència en 1987 posant al descobert un forn de gran tamany i uns murs de diversos departaments associats (Martínez i Iranzo, 1988). El forn consisteix en una estructura de planta rectangular amb un muret central. Però no és un rectangle perfecte. Té 6,20 m als murs laterals més llargs, amb 2,30 m d'amplària màxima al fons, mentre a l'altre extrem es va fent estret, donant una boca de 0,9 m d'ample. És doncs un tamany considerable amb quasi el doble que els forns de semblant tipologia. S'orienta quedant la boca oberta cap al sud. Està excavat en terra, poc més de mig metre, per evitar la pèrdua de calor i donar major consistència a tota l'estructura (fig. 2, 3).

En les restes proporcionades per l'excavació veiem que per a la seua construcció s'empraren tovots units per una argamassa blanquinosa encara que també hi ha pedres ben esquadrades que formarien part de la construcció. En mig de l'estructura es troba una acumulació de pedres fruit de l'ensorrament de les parets i la coberta del forn.

Del forn sols ens ha arribat part de la cambra de combustió. Aquesta es troba compartimentada en dos per un muret central que recolza en el mur del fons de la cambra. El muret central té una llargària de 2,10 m. La seua finalitat seria la d'aconseguir un repartiment uniforme del calor i la de sostindre el garbell, del qual no ha quedat ni rastre.

D'altra banda, en l'excavació aparegué en la boca del forn una taca de carbons que s'estén cap a l'est i s'introdueix dins el forn. A més, observant el dibuix planimètric, en entrar dins l'estructura, s'observa un lleuger estretament, situat a 1'5 m de la boca (fig. 2, 3). Açò podria estar marcant-nos el *prae-furnium*, on es situaria la llar. Per tant, ans de la cambra de cocció tindria un corredor. A més de les pròpies restes del forn, les excavacions posaren al descobert una xicoteta part de les estructures associades. Hi ha dos murs junt a un dels quals es trobà un amuntegament de ceràmica sense coure. Açò ens indicaria l'espai dedicat a l'oreig, el secador de la ceràmica acabada de modelar.

Pel que fa a la coberta d'aquest forn, allò allargat de l'estructura i la seua forma quadrangular obliga a suposar una volta de mig canó. Els paral·lels etnològics trobats a la península i a les Balears, recolzen aquesta hipòtesi de coberta. Són forns amb una cambra de forma rectangular i sostre en volta. Presenta les llumbres del garbell i els ullals de la volta situats en fileres. La porta d'entrada al laboratori s'acostuma a situar al centre o bé a un extrem, en el sentit oposat al de la llar, que sempre es troba en el nivell inferior del sòl. La llar té la base més estreta que la cambra de cocció per facilitar el

tiratge. La majoria d'aquests forns es troben a la costa mediterrània. És una tipologia molt divulgada a Andalusia i les Balears i en menor proporció al País Valencià, Aragó, Catalunya i Portugal. El tamany d'aquests forns oscil·la entre els 2-3 m d'ample per 3-5 m de llarg amb una alçada de 2 m (Sempere, 1990, 218-219).

En quant a la tipologia del forn segons la sistematització de Broncano i Coll, a partir de la planta, dels elements de sustentació del garbell i de la forma dels conductes, el forn de la Maralaga pertany al tipus A-5.2. A la nostra península trobem tres forns amb una planta similar encara que tots de menor tamany. Es tracta del forn III de Can Badell, el forn I d'Empúries i el forn II de Valdecebro, datats entre els segles IV i I aC (Coll, en aquest mateix volum). Per la seua banda, Juan Tovar (1987, 389), restringint l'àrea a la *Hispania Citerior*, diu que els forns d'aquest tipus difícilment podrien ser datats abans del segle II aC i probablement molt avançada la centúria.

La producció ceràmica del forn terrissaire de La Maralaga a partir dels materials recuperats en l'excavació seria molt variada, sense cap tipus d'especialització. Inclou àmfores, tinalles, plats menuts, bols, calzeformes, *pondera*, *dolia* i imitacions de parets fines. Entre aquestes peces hi hauria algunes pintades amb motius geomètrics. Tanmateix no s'ha publicat cap inventari del material. Així nosaltres hem fet un primer recompte de la producció a partir del material prospectat. Els resultats foren els següents: la meitat de la producció ceràmica tindria un ús domèstic; un quart tindria una funció de transport; i el darrer quart es dividiria a mitges entre la ceràmica de taula i la ceràmica de cuina (fig. 6).

A partir dels materials de l'excavació els autors diuen: "...este horno estuvo en producción durante los años anteriores y/o posteriores al cambio de Era; así la presencia de bordes de perfil de "cabeza de ánade", la cerámica de paredes finas, los cuencos de perfil en "S", o las grandes tinajas de características similares a la cerámica común romana nos permiten plantear esta hipótesis..." (Martínez i Iranzo, 1988, 19). Tanmateix aquestes peces no creiem que ens permeten donar una cronologia tan tardana, apunten més cap al segle II-I aC. Açò a més es reforça amb els materials recollits a les prospeccions que ens donen una cronologia del segle II aC: un fragment de *kalathos* d'ala plana i un de *lebes* de vora eixint i altre de vora motllurada sense coll.

Pel que fa a la difusió del material produït a La Maralaga, s'ha estudiat a partir d'un sol tipus característic, una vora d'àmfora ibèrica amb ressalt intern (fig. 3, 8). Aquesta forma s'ha trobat a altres jaciments del territori abarcant un radi d'uns 28 kms, entre els que s'inclou *Kelin* (fig. 1). Amb tot, s'ha de tindre en compte que l'estudi de difusió s'ha realitzat a partir d'una àmfora. Un recipient d'emmagatzematge per al transport. Així doncs l'àrea de difusió es pot veure distorsionada i en realitat estar veient la difusió posterior d'allò transportat en aquestes àmfores. És a dir el radi d'acció que ha abastat el comprador de l'àmfora i que trafica o trasllada el contingut.

Tanmateix, tot i allò provisional de l'estudi, com a con-

clusió tenim una difusió a curta distància, és a dir, el normal en un taller terrisser d'aquestes característiques (Morel, 1983, 69).

V. CONCLUSIONS

Allò que pretenem mostrar en aquest article és que aquests tres forns ens serveixen per estudiar la distribució de les activitats artesanals al territori de *Kelin* i ajudar-nos a comprendre quin abast podia arribar a tindre la seva distribució comercial dins d'un espai comarcal.

De l'estudi realitzat hem extret la conclusió final de que aquests centres terrissers mostren una sèrie de característiques comunes que responen a un determinat patró d'assentament, una semblança en quant a estructures i un mateix model de producció i distribució. Característiques que ens permetran localitzar nous centres de producció ceràmica, ibèrics, al llarg del territori.

Com hem vist allò que els dona un especial interès per tal d'estudiar el territori és que els tres forns tenen una cronologia correlativa que abasta tot el període ibèric. El més antic, Casilla del Cura, funciona des del segle V aC fins a principis del segle IV aC, seguit pel de Casa Guerra, que a pesar de superposar-se en el temps al primer, ho fa durant un breu període de temps ja que la seva cronologia abasta des de finals del segle V aC fins al segle II aC i finalment completa la seqüència temporal el forn de la Maralaga, en funcionament al llarg dels segles II i I aC.

Açò, no obstant, no vol dir que siguin els únics forns en funcionament en cada moment donat que hi ha altres possibles forns que actuarien alhora. Al respecte, tenim documentats quatre assentaments més, on segurament es troben altres punts de producció. Es tracta d'el Carrascal-Tejería Nueva (Sinarcas), Cañada del Pozuelo (Sinarcas), la Cabezuela/Pocillo de Berqueruela (Sinarcas) i El Moluengo (Villargordo del Cabriel) (fig. 1), tots amb una gran dispersió de materials, entre els qual hi ha fragments amb defecte de coccio, de cronologies que abasten, des del segle V aC. fins a l'època Alt-imperial.

Respecte al patró d'assentament veiem com tots tres responen a un mateix model:

- Es localitzen bé a suaus vessants o bé directament al pla.
- Estan situats en la perifèria del territori.
- Compten amb recursos d'aigua (barrancs, rieres i fonts) dins dels 500 m més immediats.
- La seva base geològica i pedològica es caracteritza per tindre una composició a base d'argiles roges i margues argiloses.

Aquest patró d'assentament respón a les necessitats d'unes matèries primeres. La necessitat d'argila els reparteix a les àrees on aquest recurs es troba abundantment, es a dir, la perifèria del propi territori (fig.1).⁶ També pensem que la seua ubicació està determinada per l'entorn. Un entorn més silvestre, menys antropitzat i per tant amb major disponibilitat tant d'aigua com de combustible, car feia poc que s'havia iniciat d'una manera forta l'acció humana sobre el medi (Mata et

alii, 1997, 17).

Al respecte de les relacions entre tallers i el seu entorn natural, el programa OFFICINA (Juan Tovar *et alii*, 1986-87, 62) presenta la idea de que: si tenim el forn, tenim cobertes les necessitats bàsiques per a la producció. En aquest sentit hem pogut constatar que en els tres forns prima més la proximitat a les fonts de matèries primeres que la proximitat al mercat principal (*Kelin*) i a les possibles vies de comunicació.

Les estructures trobades tenen una tipologia semblant, així:

– Els forns pre-romans de La Casa Guerra i de La Casilla del Cura tenen planta en omega, amb muret central, malgrat que en el primer cas no tingam les plantes completes (fig. 2, 1 i 2).

– El forn de La Maralaga s'allunya del model seguit pels anteriors, car creiem que està vinculat a la posterior influència romana (fig. 2, 3).

– A més a més, els tres estan associats a llocs d'hàbitat més o menys importants, a diferència del que passa en altres exemples (Coll, en aquest mateix volum).

Respecte a la seua producció, són pareguts als següents aspectes:

– En cap dels tres existix una producció especialitzada, sinó que podem veure una varietat de tipus i decoracions amb característiques pròpies de l'època en que cadascun dels forns està actiu (fig. 6).

– El fet de que no tingam una especialització, ens està indicant clarament que el seu mercat és reduït i autosuficient, ja que tenen que atendre a la demanda de tots els tipus ceràmics que necessita la comarca i per tant no poden especialitzar-se en la producció d'un sols tipus.

Malgrat tot, cal matisar que a pesar de que no pugam parlar d'especialització, si que podem constatar un major nombre de contenidors de tamany gran i mitjà, per a l'emmagatzematge (sobre tot tinalles i *lebetes*), front a recipients menuts. La qual cosa creiem que està relacionada amb el marcat caràcter agrícola dels jaciments als quals va dirigida la producció. Així doncs podem cloure que l'entorn immediat, els veïns agricultors i ramaders, és el principal client d'aquests artesans terrissers.

Per últim, aquestes produccions segueixen un mateix patró de distribució:

– La distribució en aquest medi rural ens mostra l'existència de xarxes comercials regulars i mercats comarcals on conflueixen els productes del camp i l'artesanía local.

– El fet que *Kelin* siga l'únic assentament on aparega ceràmica de dos dels tres centres, ens pot estar indicant l'existència d'un mercat més ampli on arriben gents i productes d'un àrea més extensa.

– En quant a les distribucions observades (fig.1), oscil·len entre els 14 i els 32 kms, la qual cosa ens du a pensar que estem davant d'un comerç de curta distància, d'acció comarcal.

Tot i açò, cal matisar que de tots els forns, sols el de Casilla del Cura i el de La Maralaga estan excavats, i per tant,

ens falten encara més materials que aporten noves formes tipològiques pròpies; així com també falta un estudi arqueomètric, futur, de totes les ceràmiques, per tal de delimitar amb més precisió les relacions entre centres productors ceràmics i centres consumidors dins de la comarca al llarg del període ibèric.

En conseqüència tenim encara un estudi no tancat i provisional en previsió del que ens aporten els nous treballs d'investigació així com les noves troballes, donat que fins el moment no hem pogut localitzar les terrisseries que abarcaria tot el territori durant el període estudiat. Les causes potser estiguen en que senzillament es situen a zones no prospectades, hagen segut destruïdes per l'agricultura o continuen persistint baix zones de poblament actual. D'igual manera cal considerar també la possibilitat de que no tots el centres terrissers seguisquen aquest patró que nosaltres plantejem i d'ací la seva dificultat per localitzar-los.

Així doncs, podem constatar que el territori de *Kelin* va ser des del s. V aC fins al segle I aC productor i distribuïdor de la seva pròpia ceràmica i que existia un comerç actiu d'àmbit comarcal testimoniat per la presència de produccions d'aquests tres centres terrissers en diversos poblats.

NOTES

¹ "El poblamiento ibérico en la Plana de Utiel" subvencionat per l'I.V.E.I (08-42, 1992 i 1993), la Universitat de València (1994) i la Generalitat Valenciana (GV-2403/94, 1995, 1996 i 1997).

² HI: Llar concentrat a la cambra de combustió.

³ Vam tindre coneixement seu gràcies a Asunción Martínez Valle durant les prospeccions de 1991.

⁴ Cal tenir present que no s'ha fet cap anàlisi de pastes per demostrar que l'argila emprada a la cocció és la mateixa que la del sòl on s'assenten els forns.

⁵ És força improbable que es tracte d'un pilar central i que als dos casos el tall ocasionat per la construcció del camí els haja arrasat deixant, casualment, intacte el pilar; així, pensem que més aviat el que s'observa són les restes del muret central.

⁶ En l'actualitat, a aquestes àrees hi ha explotació de les argiles.

BIBLIOGRAFIA

- AAVV. 1997: La ceràmica ibèrica del s. V a.C en el País Valencià. *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6, Alcoi, 9-116.
- ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J., 1998: Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica. *Comerç i vies de comunicació (1000 aC-700 dC)*, XI Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 17-32.
- BRONCANO, S.; COLL, J., 1988: Horno de ceràmica ibèrica de la Casa Grande, Alcalá de Júcar (Albacete). *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 30, Madrid, 187-229.
- COLL, J., 2000: Aspectos de tecnología de producción de la ceràmica ibèrica. *Ibers. Agricultors, Artesans i Comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric* (València, 1999), *Saguntum*, extra-3, València.
- JUAN TOVAR, L. C., 1987: Talleres y producción ceràmica en la Hispania Citerior. *Jornades Internacionals d'Arqueologia*

TRES CENTRES DE PRODUCCIÓ TERRISSERA AL TERRITORI DE KELIN

- Romana*, Granollers, 387-395.
- JUAN TOVAR, L. C.; BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J.; RAMÓN, E., 1986-1987: Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona). *Bulletí Arqueològic*, 8 i 9, Tarragona, 59- 85.
- MARTÍNEZ, F.; IRANZO, P., 1988: La Maralaga. Excavación de urgencia. Abril, 1987. *La Voz de Sinarcas*, 6, Sinarcas, 16- 20.
- MARTÍNEZ VALLE, A.; CASTELLANO, J. J., 1997: Los hornos ibéricos de las Casillas del Cura (Venta del Moro). *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6, Alcoi, 61-71.
- MATA, C., 1991: Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica. *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 88, València.
- MATA, C.; BONET, H., 1992: Cerámica ibérica: ensayo de tipología. *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*; *Trabajos Varios del Servicio de investigación Prehistórica*, 89, València, 117-173.
- MATA, C.; DUARTE, F.; GARIBO, J.; VALOR, J.; VIDAL, X., 2000: La cerámica ibérica como objeto de intercambio. *Ibers. Agricultors, Artesans i Comerciants, III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric* (València, 1999), *Saguntum*, extra-3, Valencia.
- MATA, C.; PÉREZ JORDÀ, G.; IBORRA, M. P.; GRAU, E., 1997: *El vino de Kelin*. Utiel.
- MATA, C.; SORIA, L., 1997: Marcas y epígrafes sobre contenedores de época ibérica. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, València, 297-374.
- MOREL, J. P., 1983: La céramique comme indice du commerce antique (réalités et interprétations). *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge, 66- 74.
- PALOMARES, E., 1966: Hallazgos arqueológicos de Sinarcas y su comarca. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, València, 231- 248.
- SEMPERE, E., 1990: Catalogación de los hornos de España y Portugal. *Tecnología de la cocción cerámica desde la antigüedad a nuestros días* (Agost, 1990), Agost, 185- 237.